keelega tõuseb silmapaistvamaks ning mõjukamaks eesti rahvuslikuks häälekandjaks ja kuni 1887. aastani, oma seisukoha muutmiseni, arendab rohket positiivset tööd eestlaste rahvustunde äratamises ja rahvusprobleemide selgitamisel. Dr. K. A. Hermann, kes 1886. a. „Pärnu Postimehe" Tartu toonud, hakkab seda siin „Postimehe" nime all välja andma, 1887. aastast peale kolm korda nädalas. 1891. a. sügisest hakkab „Postimees" ilmuma esimese eesti päevalehena. 1896. a. läheb „Postimees" Jaan Tõnissoni kätte ja on tema juhtimisel rohkete aastate jooksul tooniandvamaks häälekandjaks eesti ajakirjanduses.

XX aastasaja esimesel veerandil ilmub Tartus pikk rida eestikeelseid ajalehti ja ajakirju, mis ka omalt poolt Tartu tähtsust eesti kultuuriloos aitavad tõsta. Kuid nende käsitlemine pole enam käesoleva kirjutise ülesanne.

Ka eesti seltsielus on Tartu mitme aastakümne jooksul ärkamisajast peale esirinnas seisnud. Möödunud aastasaja esimesel poolel asutatud Õpetatud Eesti Selts jätkas oma tegevust ka hiljemini, kuni tänaseni, elades üle mitmed murrangud ja käärimised, tehes siiski hulga väärtuslikku tööd eesti keele ja kirjanduse ja Läänemeremaade arheoloogia ning ajaloo aladel. Kuid tema tegevus ulatus siiski ainult kitsamaisse ringidesse. Hoopis laiema tähtsusega, rahvuskultuuriliselt ja politiliselt avarama kandepinnaga oli rida teisi Tartus ellu kutsutud seltse.

Vanemana esineb siin 1865. a. käima pandud selts „Vanemuine", mille asutajaiks eestlased ja mille ülesandeks eesti rahva kultuurilist tasapinda tõsta. Asutatud küll „laulu- ja mänguseltsina", saab ta kohaliku eestluse ühisettevõtteks ja koondumispaigaks. Kuid tema tegevus ei piirdu ainult sellega, vaid lööb varssi laineid kogu maal. Siin algatatakse ja pannakse käima rida uusi ettevõtteid ning mõtteid, millel eesti rahvusliku liikumise ajaloos silmapaistev koht. Siin peab 1868. ja 1870. a. C. R. Jakobson oma kuulsaks saanud „Kolm isamaa kõnet", mille äratav mõju eesti rahvustunde kasvatamisel on võrratu. Siit pannakse liikuma ja juhitakse eesti rahvusliku iseteadvuse äratamise suhtes veel tähtsamat ettevõtet — esimest eesti laulupidu 1869. a. „Vanemuise" tähtsus kohaliku eesti seltskonna hariduslikus ja rahvuslikus kasvatamises tõusis veel suuremaks, kui selts 1870. a. omandas Jaama uulil maja ühes suurema aiaga, mis sai eestlaste laiemate hulkade esimeseks seltskondliku kogumise paigaks. Siin peeti paljude aastate jooksul ka rida tähtsamaid ülemaalisi koosolekuid. 1883. a. peale pandi „Vanemuises" palju aastaid järjekindlalt suuremaid kirju eeskavaga rahvapidusid toime, mis said populaarseks mitte ainult linnarahva keskel, vaid millest rohkel arvul ka maapublikum osa võttis.

„Vanemuise" kaudu sai Tartu ka eesti näitelava hälliks ja aastakümnete jooksul selle hoogsama arenemise kohaks, kust mõjud ulatusid üle kogu kodumaa. „Vanemuise" viie aasta juubelil 24. ja 25. VI. 1870. a. etendati Tartus esimest korda eesti näitemängu — L. Koidula „Saaremaa onupoega". Autori enese juhatusel ja noorte üliõpilaste osavõttel, kes ka naisosades esinesid, küll primitiivselt ette kantud ja olles suurel määral Jannseni perekondlikuks ettevõtteks, nii „et eesvaip ja näitelava ilustusedki (tema) kodus valmistati ja etenduse ajal Koidula näitelava taga istus lauluosadele klaveril kaasa mängides" (Aino Kallas, Tähelend, lk. 108), leidis see saalitäie publikumi poolt vaimustatud pooldamist ja tõi suurt liikumist ning rahvuslikku äratust Tartu eesti seltskonda, kust see mõju kandus ka kaugemale kodumaa piiridesse. „Vanemuine" oli ka järgnevail aastail Koidula teistegi näidendite esietenduse kohaks, mis veel suurema menu osalisteks said kui tema esimene näitemäng. — Kuni

Tartu, lk. 167